

Received: 2025/5/24

Accepted: 2025/11/25

from 215 to 237

Mehdi Malekshahi Sefat

Professor of Advanced Seminary Studies, Hawzah of Khorasan, Ph.D. Graduate in Philosophy and Theology, University of Ilam. (Corresponding Author) Mehdimalekshahi3132@gmail.com

Mojtaba Elahi

Khorasani

Professor of Dars e Kharij (Advanced Jurisprudential Studies), Hawzah of Khorasan. mojtaba.elahi.khorasani@gmail.com

Morteza Marvi

Professor of Dars e Kharij, Hawzah of Khorasan. Mmarvi@chmail.ir

Mahdi Ferdowsi

Moqaddam

Student of Advanced Seminary Studies, Hawzah of Khorasan. m.ferdowsi.59@gmail.com

Keywords:

life skills, effective communication skill, interpersonal skill, Islamic narrations, child education.

Teaching Communication Skills to Children in the Narrations of Both Islamic Schools (Sunni and Shia)

Abstract

Given the rapid expansion of communication in the modern era and the necessity of acquiring relevant skills—particularly for children—developing a skill-oriented model of social education grounded in Islamic teachings has become a major concern for conscientious parents and educators. The present article aims to identify the components and themes of teaching communication skills to children through an examination of the Hadith corpus of both major Islamic schools (Sunni and Shi'a). To achieve this goal, a descriptive-analytical method was employed, utilizing documentary library research. The educational content extracted from these traditions encompasses two general categories—communicative skills and interpersonal skills—along with several specific sub-skills. Furthermore, by focusing on Hadith statements pertaining to skill acquisition for children, this study seeks to derive the relevant pedagogical methods, approaches, contexts, presuppositions, and requirements necessary for such instruction based on the implications of these traditions.

چکیده

با گسترش ارتباطات در عصر کنونی و ضرورت کسب مهارت‌های مورد نیاز در این زمینه، به ویژه برای کودکان، یافتن الگوی تربیتی اجتماعی مهارت‌محور مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، به یکی از اولویت‌های والدین و مربیان دغدغه‌مند تبدیل شده است. هدف این مقاله، دستیابی به مصادیق و مضامین آموزش مهارت‌های ارتباطی به کودکان با بررسی متون حدیثی فریقین است. برای دستیابی به این هدف، از روش تحقیق توصیفی و استنادی و برای گردآوری اطلاعات، از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. این آموزش‌ها شامل دو دسته کلی مهارت‌های ارتباطی و بین‌فردی و چندین خرده‌مهارت جزئی می‌باشند. در این پژوهش با تمرکز بر گزاره‌های اختصاصی پیرامون آموزش‌های مهارتی به کودکان تلاش شده است برخی شیوه‌ها، روش‌ها، بسته‌ها، پیش‌فرض‌ها و بایسته‌های مورد نیاز این نوع آموزش نیز از مفاد این روایات کشف و استخراج شود.

مهدی ملک‌شاهی صفت

استاد سطوح عالی حوزه علمیه خراسان، دانش آموخته دکتری فلسفه و کلام دانشگاه ایلام. (نویسنده مسئول)
Mehdimalekshahi3132@gmail.com

مجتبی‌الهی خراسانی

استاد درس خارج حوزه علمیه خراسان.
mojtaba.elahi.khorasani@gmail.com

مرتضی مروی

استاد سطوح عالی حوزه علمیه خراسان.
Mmarvi@chmail.ir

مهدی فردوسی مقدم

استاد سطوح عالی حوزه علمیه خراسان، دانشجوی کارشناسی ارشد مشاوره خانواده، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قوچان.
m.ferdowsimoghadam59@gmail.com

واژگان کلیدی:

مهارت‌های زندگی، مهارت ارتباط مؤثر، مهارت بین‌فردی، روایات اسلامی، تربیت کودک.

۱- بیان مسئله

انسان یک موجود اجتماعی است و تقریباً آموزش تمامی مهارت‌های عمومی مورد نیاز انسان، برای یک زندگی سالم در اجتماع، از همان دوران کودکی آغاز می‌شود. روسو در کتاب امیل تأکید می‌کند که آموزش و پرورش باید از لحظه‌ای که کودک هنوز در گهواره است آغاز شود. بلوم معتقد است که الگوهای یادگیری کودک سال‌ها پیش از آغاز مدرسه رفتن او شکل می‌گیرد (ایلینگورث، ۱۳۷۱، ص ۱۳۰) حال در دنیایی که عصر انفجار اطلاعات و ارتباطات است، کودک بایستی مهارت‌های ضروری برای تأمین معاش و اداره زندگی خویش را در حد مورد نیاز فرا بگیرد (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۵، ص ۲۴) همچنان که در طول تاریخ نیز، آموزش آداب فردی و اجتماعی به فرزندان، از جمله آموزش‌های مرسوم در طبقات مختلف جامعه به ویژه در طبقه پادشاهان و امراء بوده است (کرامتی، ۱۳۸۷، ص ۶۱۴). اندیشمندان اسلامی، از دیرباز مثل ابوالحسن عامری (همان)، ابن مسکویه (مسکویه، ۱۳۸۳، ص ۷۰-۷۴) تا عصر حاضر (مظلومی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۱۲۷-۱۲۹؛ شرفی، ۱۳۹۴، ص ۲۰-۲۴) و همچنین صاحب‌نظران علوم تربیتی درباره معرفی مهارت‌های ارتباطی به کودکان دیدگاه‌ها و نظریات متفاوتی دارند و البته هر کدام از منظر خود به این نیاز پاسخ داده‌اند (قائم‌امیری، ۱۳۷۱، ص ۳۰-۳۵؛ شعاری‌نژاد، ۱۳۸۵، ص ۲۸-۲۹؛ شعبانی، ۱۳۹۲، ص ۷۴). تحقق این مهم برای کودکان، در گرو آشنایی با اصول برقراری ارتباط و رفتارهای اجتماعی صحیح و به دور از آسیب است که دروازه ورود آنان به دنیای پیرامون‌شان محسوب می‌گردد و در نگاه والدین و مربیان تربیتی از اهمیت بالایی برخوردار است. به طور قطع، پدر و مادرها و متولیان امر تعلیم و تربیت که تمایل دارند تا نسلی شایسته مبتنی بر آموزه‌های دینی تربیت نمایند، به دنبال آگاهی از دیدگاه دین و فرمایش‌های معصومین^(ع) در این رابطه هستند.

این نوشتار درصدد کشف گزاره‌های حدیثی فریقین در موضوع آموزش مهارت‌های ارتباطی مورد نیاز کودکان است. ناگفته نماند که در خصوص آموزش‌های مهارتی در روایات اسلامی، ادله عام بسیار زیادی وجود دارد که برخی پژوهشگران (ر.ک: شرفی، ۱۳۹۴؛ افخمی‌روحانی، ۱۳۹۱) در آثار مستقلی به آن‌ها پرداخته‌اند و لکن مسئله این نوشتار، توجه به ادله اختصاصی آموزش‌های مهارتی به کودکان است. از این رهگذر می‌توان هم ظرفیت روایات اسلامی را در رابطه با این موضوع سنجید و هم این که محتوای کاربردی را در اختیار مراکز تعلیم و تربیت و والدین قرار داد. به طور کلی پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه آموزش مهارت‌های ارتباطی به کودکان در چند بخش خلاصه می‌گردد؛ در بعضی عناوین به صورت عام و کلی، به موضوع مهارت‌های زندگی پرداخته‌اند، مانند مقاله حسین‌زاده (۱۳۸۸، ص ۴۰) و در برخی دیگر، به تبیین اصل موضوع، فارغ از توجه به مخاطب کودک پرداخته شده است؛ مشابه مقاله «آداب و مهارت‌های ارتباطی بین فردی» (رتوف، ۱۳۸۹، ص ۳۰) و یا این‌که به کارکرد و تأثیر آن در یک گروه خاص (محمودی‌راد، ۱۳۸۶، ص ۷۱) یا عام (صاحب‌الزمانی، فراهانی، فیضی، ۱۳۹۱، ص ۴۵) توجه کرده‌اند، برخی دیگر، مصادیق و خرده مهارت‌های ذیل آن را مورد بررسی قرار داده‌اند (خضری‌نژاد، ۱۴۰۰، ص ۱۳۷۳؛

محققان و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۰۶).

در این تحقیق، خصوص آموزش مهارت‌های ارتباطی به کودکان و مصادیق آن‌ها در روایات اسلامی، مورد بررسی قرار گرفته است. لذا بر اساس پیشنهاد سه نهاد بین‌المللی یونسف (UNICEF)، یونسکو (UNESCO) و سازمان بهداشت جهانی (WHO) درباره آموزش ده تکنیک و راه‌برد به عنوان، هسته اصلی مهارت‌های زندگی (نوری قاسم‌آبادی و محمدخانی، ۱۳۷۹، ص ۲۳)، از میان آن‌ها، دو عنوان مهارت ارتباط مؤثر و مهارت بین‌فردی و خرده‌مهارت‌ها (رئوف، ۱۳۸۹، ص ۳۰) مورد توجه قرار گرفته است تا با استفاده از کلیدواژه‌های مندرج در آن‌ها بتوان به سراغ تراث روایی رفت.

بنابراین سعی شده است بعد از جستجو در منابع معتبر و گردآوری احادیث مرتبط با این موضوع، به درجه اهمیت این تعالیم در میراث مکتوب اسلامی پی برد. بر اساس یافته‌ها بیش از یکصد روایت پیرامون این عنوان وجود دارد که در خلال مباحث به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره خواهد شد. یکی از تمایزهای مهم نگاه اسلام از سایر نگرش‌های اومانیستی و سکولار، توجه جامع به مقوله مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی است، همچون توجه به مرزهای جنسیتی در کیفیت برقراری ارتباط به خصوص در دوره کودکی که به جهت اهمیت و گستردگی مضامین روایی در این مسئله، نیاز به پژوهش مستقلی در این‌باره احساس می‌شود.

۲- مفاهیم تحقیق

واژه مهارت^۱ به معانی استادی (کراولی و اشبی، ۱۳۸۳، ص ۲۵۷)، زبردستی، هنرمندی (حییم و سلیمان، ۱۳۷۰، ص ۱۱۱۵)، خبرویت، تسلط، فن (حق‌شناس و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۱۵۶۳) ترجمه شده است. در فرهنگ لغات فارسی و عربی نیز به همین معانی ذکر شده است. (مسعود، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۱۶۸۱؛ صفی‌پور، بی‌تا، ج ۳ و ۴، ص ۱۲۱۴؛ دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۳، ص ۱۹۳۱۹؛ عمید، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۸۷۲؛ صدقی‌افشار و همکاران، ۱۳۷۵، ص ۱۰۹۲) اما در اصطلاح بنا بر برخی تعاریف عبارت است از «عمل یا فعالیتی که پیچیده و مستلزم یادگیری است» (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۵، ص ۱۸) و با تمرین کردن به دست می‌آید (شفرد، ۱۳۸۷، صفحه ۴۳۵) لذا می‌توان آن را «همان کاربرد دانش دانست که آموختنی است و با تکرار و تمرین و یادگیری اصول اولیه، می‌توان کیفیت آن را بهبود بخشید» (سلانه و کرمی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۲).

«آموزش‌های مهارتی» نیز، به آموزش‌هایی اشاره دارد که به کسب مهارت‌های کاربردی، علمی و عملی و همچنین دانش علمی پایه، درباره شغل، منجر شوند (پیری، مسلم و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۹۴). اگر چه این اصطلاح عمدتاً در زمینه رشد مهارت‌های مرتبط با کسب و کار استفاده می‌شود و تمام مراکز فنی و حرفه‌ای نیز با نام مراکز آموزش مهارتی شناخته می‌شوند، اما مسئله مهارت‌آموزی و آموزش‌های مرتبط با آن، منحصر در سن یا گروه خاصی نیست. این آموزش‌ها در

1- SKILL

جوامع گوناگون از سنین متفاوتی آغاز می‌شود و به همین علت، نوع آموزش در آن‌ها متفاوت است (حسین زاده، مریم، ۱۳۸۸، ص ۴۱) لذا، برخی از مهارت‌ها به ویژه در سنین کودکی به صورت غیر مستقیم آموزش داده می‌شود.

مهارت‌های مورد نیاز کودکان نیز، تقسیم‌های مختلفی دارند که بر اساس حیطه‌های گوناگون تربیت و اهداف آن، نسبت به رابطه فرد تربیت شونده (کودک) و نسبت او با خود، آفریدگار و دیگران (قائمی، علی، ۱۳۷۱، ص ۳۰-۳۵) و همچنین با طبیعت به چهار بخش تقسیم بندی شده است.

برای تعیین محدوده و مفهوم دوره کودکی، از جنبه تربیتی، به نظر می‌رسد می‌توان از ملاکی بهره برد که مبتنی بر تکوین انسان است (حاجی ده‌آبادی، محمد علی، ۱۳۹۱، ص ۲۰-۲۱) همچنان که خدای متعال، احکام و حقوق کودک را بر اساس مراحل رشد و تکوین انسان تعیین نموده است، نه بر اساس سنّ او و طبق گفته برخی دانشمندان علوم تربیتی: «پرورش باید حتی الامکان بر طبق مراحل روانی رشد صورت گیرد» (دبس، موریس، ۱۳۷۴، ص ۱).

بر این اساس، می‌توان ملاک آغاز دوره کودکی از منظر تربیتی را، از زمان تولد و پایان آن را، مرحله‌ای از رشد دانست که فرد، بتواند عهده‌دار تربیت خویش‌تنگ گردد. همچنان که برخی روایات، پایان سومین هفت سالگی از ولادت انسان را، سن پایان وظایف تربیتی والدین دانسته‌اند:

۱. پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله: «فرزند، هفت سال آقااست، هفت سال بنده و هفت سال وزیر. اگر تا ۲۱ سالگی اخلاق و رفتار را پسندیدی [که خوب] و گرنه به حال خود رهاش کن که تو در پیشگاه خداوند متعال معذوری» (حرّ عاملی، ۱۴۱۲، ق، ج ۲۱، ص ۴۷۶).

۲. امام صادق علیه السلام: «فرزند خود را تا شش سالگی آزاد بگذار، سپس شش سال او را سواد و ادب آموز، بعد از آن، هفت سال او را با خود داشته باش و آداب خودت را به او بیاموز، اگر تربیت پذیر بود و اصلاح شد که شده، و گرنه او را به حال خودش واگذار» (همان، ج ۲۱، ص ۴۷۵). آنچه از این روایات به‌خوبی استفاده می‌شود آن است که فرآیند تربیت کودکان از سوی والدین تا پایان شش یا هفت سالگی سوم ادامه دارد. این مطلب مورد قبول برخی روان‌شناسان مسلمان و صاحب‌نظران تعلیم و تربیت اسلامی نیز قرار گرفته است. (بستانی، محمود، ۱۳۸۸، ص ۶۷-۷۳). ضمن آن‌که برخی روان‌شناسان غربی نیز زمان پایان دوره کودکی را در حدود بیست سالگی می‌دانند و معتقدند که در این زمان، کودک دیگر شاگرد انسان شده است. (دبس، موریس، ۱۳۷۴، ص ۶) و به تعبیر برخی دیگر، تعلیم و تربیت یک فرد در ۱۲ سالگی یا ۱۵ سالگی پایان نمی‌پذیرد؛ بلکه باید تا زمانی که مرد جوان با شرکت در زندگی بزرگسالان و پیوستن به سازمان رسمی، سرانجام به بلوغ رسمی می‌رسد، ادامه پیدا کند. (شاتو، ژان، ۱۳۶۹، ص ۲۱۴)

۳- انواع مهارت‌های ارتباطی؛ «ارتباط مؤثر» و «ارتباط بین فردی»

منظور از مهارت‌های ارتباط مؤثر توانایی‌ای است که به فرد کمک می‌کند تا بتواند کلامی و غیر کلامی و مناسب با فرهنگ، جامعه و موقعیت، خود را بیان کند بدین معنی که فرد بتواند

نظرها، عقاید، خواسته‌ها، نیازها و هیجان‌های خود را ابراز و به هنگام نیاز بتواند از دیگران درخواست کمک و راهنمایی نماید. مهارت تقاضای کمک و راهنمایی از دیگران، در مواقع ضروری، از عوامل مهم یک رابطه سالم است. خرده مهارت‌های ذیل آن به شرح زیر است: ارتباط کلامی و غیرکلامی مؤثر- ابراز وجود- مذاکره- امتناع- غلبه بر خجالت- گوش دادن (رئوف، مهدی، ۱۳۸۹، ص ۳۲).

همچنین مقصود از مهارت‌های بین فردی توانایی‌ای است که به ایجاد روابط بین فردی مثبت و مؤثر فرد با انسان‌های دیگر کمک می‌کند. یکی از این موارد، توانایی ایجاد روابط دوستانه است که در سلامت روانی و اجتماعی، روابط گرم خانوادگی، به عنوان یک منبع مهم روابط اجتماعی سالم، نقش بسیار مهمی دارد. خرده مهارت‌های ذیل آن به شرح زیر می‌باشد: همکاری و مشارکت- اعتماد به گروه- تشخیص مرزهای بین فردی مناسب- دوستیابی- شروع و خاتمه ارتباطات (همان، ص ۳۲).

۴- آموزش مهارت ارتباط مؤثر از منظر روایات

۱-۴- ارتباط کلامی و غیرکلامی مؤثر

۱-۱-۴- انواع مهارت‌های کلامی

۱-۱-۱-۴- کم سخن گفتن

لقمان حکیم به پسرش گفت: «پسرم، کمتر حرف بزن...» (عکبری (شیخ مفید)، ۱۴۱۴، ص ۳۳۶-۳۳۸).

فرزند لقمان در این روایت به سکوت و کاستن از سخنان بی فایده، توسط پدرش دعوت شده است. اگر چه در این روایت به تأثیر کم سخنی در ارتباط بهتر با دیگران، هیچ اشاره‌ای نشده است ولی همچنان که می‌دانیم پُر حرفی یک از عوامل آسیب‌زا در ارتباط محسوب می‌شود (احمدی پژوه، راضیه، ۱۳۸۷، ص ۵۲).

۲-۱-۱-۴- پرهیز از آسیب‌های زبانی

به نقل از سفیان ثوری: نزد [امام] صادق علیه السلام رفتم و به ایشان گفتم: مرا سفارش کن....

فرمود: «ای سفیان! پدرم مرا سه ادب آموخت و از سه چیز، باز داشت. اما آدابی که به من آموخت، این بود که به من فرمود: فرزندم! ... کسی که سخنش را مهار نکند، پیشیمان می‌شود...» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۷۶؛ صدوق، ۱۴۱۶، ص ۱۶۹)

تعبیر امام در مقام تأدیب فرزند، این نکته را می‌فهماند که توان کنترل زبان و پرهیز از بدزبانی، یک مهارت مهم و ضروری است که باید از دوران کودکی، با ارشاد والدین، آن را آموخت تا در آینده، فرزند ما در روابط با سایرین، به خود و دیگران آسیب وارد نسازد. همچنان که به یکی از آن آسیب‌ها (پشیمانی) در فرمایش معصوم علیه‌السلام نیز اشاره شده است.

۴-۱-۱-۳- پرهیز از لجاجت و دعوا

امام زین العابدین علیه السلام: اما حق کوچکتر بر بزرگتر آنست که... چون به خاطر حوادث سن و جوانی؛ اعمال و حرکات نا بخردانه‌ای از او سرزند؛ مستور نگه دارد زیرا که سبب توبه او خواهد شد و با او نزاع و مخاصمه نکند که مانع رشد او می‌شود. (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۷۰).

در متن عربی حدیث از فقره (ترک مباحکنه) این گونه برداشت می‌شود که والدین می‌بایست مراقب طرز مواجهه و نحوه برخورد خویش با فرزندان باشند تا ناخواسته موجب شکل‌گیری روحیه لجبازی در آنان نشوند. زیرا معنای لغوی ماده «أَمْحَكه الغضب» به لجاجت واداشتن و وارد ساختن در درگیری (مصطفی، ابراهیم و همکاران، ۱۹۸۹ م، ص ۸۵۶)

۴-۱-۱-۴- دعوت به راستگویی

امام سجاد «ع» همواره به فرزندان خود می‌فرمود: «از دروغ پرهیزید چه کوچک باشد و چه بزرگ، چه در حال جدی باشد و چه شوخی، زیرا انسان اگر دروغ کوچکی بگوید، بر دروغ بزرگ نیز جرأت پیدا می‌کند؛ آیا نمی‌دانید که پیامبر خدا «ص» فرمود: بنده خدا پیوسته راست می‌گوید تا اینکه خدا او را «صدیق» (بسیار راستگو) نویسد و بنده خدا پیوسته دروغ می‌گوید تا اینکه خدا او را «کذاب» (بسیار دروغگو) بنویسد» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۳۸)

در این حدیث فرزندان دعوت به پرهیز از دروغگویی (کوچک و بزرگ یا شوخی و جدی) شده‌اند و به ثمره صداقت و راستگویی (بنده خدا پیوسته راست می‌گوید...) نیز توجه داده شده است. نکته مهم دیگر، به دلالت فراز (همواره ... می‌فرمود) بیان مستمر این توصیه توسط حضرت، به اولاد خود می‌باشد.

۴-۱-۲- مهارت‌های غیرکلامی

ارتباط غیر کلامی شامل همه جنبه‌های ارتباط به جز کلمات می‌باشد (سامووار، لاری و همکاران؛ غلامرضا کیانی و اکبر میر حسنی، ۱۳۷۹، ص ۲۸۴). در حقیقت این تعبیر، به دامنه وسیعی از پدیده‌ها گفته می‌شود (محسنیان راد، مهدی، ۱۳۶۹، ص ۲۴۱). پیام‌های غیرکلامی نیز، هم ارادی هستند و هم غیر ارادی. مهم‌ترین مثال برای ارتباط غیرکلامی، بنیان چهره و اشاره‌های بدن، وضعیت پاها، فاصله فیزیکی دیگران با ما، صدا و سکوت‌های بین کلمات است (محققیان، زهرا و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۰۹). در ادامه به سه روایت مرتبط با آموزش این مهارت به کودکان در خصوص ارتباط با والدین و یک روایت به صورت مشترک درباره پدر و معلم، اشاره شده است.

۱. امام صادق علیه السلام - درباره سخن خداوند متعال: «و از سر رحمت، بال فروتنی بر آنان بگستر» - فرمود: چشمانت را جز با مهربانی و دلسوزی از نگاه به آنان، پُر مکن و صدایت را بالاتر از صدای آنان و دستت را بالاتر از دستان آنان، بلند مکن و

بر گام‌های آنان، پیشی بگیر» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۵۸).
 ۲. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله - هنگامی که از ایشان درباره حَقِّ پدر بر فرزند، پرسیده شد- فرمودند: «... جلوی او راه نرود، پیش از او ننشیند و...» (همان، ج ۲، ص ۱۵۸؛ طبرسی، ۱۳۸۵، ص ۲۷۷).
 ۳. امام علی علیه السلام: «برای پدر و آموزگارت از جای خود برخیز، هر چند فرمان روا باشی» (آمدی، ۱۴۱۳، ج ۲۳۴۱).

در احادیث فوق، به طرز نگاه فرزند، کیفیت و تَن صدا، نحوه حرکات بدن، دست و پا، چگونگی راه رفتن او در پیشگاه والدین و نشست و برخاست او در مقابل والدین و معلم، تذکر داده شده است. احادیث دیگری نیز با این مضامین وجود دارد (ر.ک: طوسی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۰۷؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۵، ص ۱۸۱).

فراگیری تأثیر زبان بدن برای همه ما لازم است. همان طور که در تحقیقات علمی ثابت شده، آثار زبان بدن از نوع نگاه، تن صدا و لحن کلام تا حرکات دست و پا و نوع سکون و حرکت انسان، همه حاوی پیام‌هایی است که به مراتب از سخن و گفتار، نافذتر است. بنابراین، فرزندان ما باید بیاموزند که عملکرد آنان در قبال والدین فقط در دایره الفاظ خلاصه نمی‌شود و حتی حرکات و سکنات آن‌ها نیز شایسته است تا مطابق موازین دینی باشد.

۱-۲-۱-۴- ابراز وجود

۱-۲-۱-۴-۱-۱-۲-۱-۴- فرزند را همان‌گونه که هست بپذیرید!

از امام صادق علیه السلام: پیامبر خدا فرمود: «خدا رحمت کند کسی را که فرزندش را بر فرمانبری از وی یاری کند» [کسی] پرسید: چگونه او را بر فرمانبری یاری می‌کند؟
 فرمود: «آنچه را در توانش بوده، بپذیرد و از آنچه در توانش نیست، بگذرد و به آنچه نمی‌تواند، وا ندارد و بر او سخت نگیرد که چیزی میان او و ورود در قلمروی از قلمروهای کفر نیست، مگر این که وارد نافرمانی [والدین] و یا بُریدن ارتباط خویشاوندی شود» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۵۰).

مراد این روایت آن است که پرهیز از پرتوقعی توسط والدین، غیرمستقیم در فرزندان تأثیر می‌گذارد. طبق گفته برخی محققین، اگر والدین با آگاهی از اهمیت رفتار استقلالی در کودکان، به جای بازداری، آنان را ترغیب و تشویق کنند (جلالی، محمدرضا؛ قاسم پور، حبیب الله، ۱۳۷۸، ص ۱۱۴) و به فرزندان خود آسان بگیرند و اجازه دهند کودکان با همان توانمندی‌های محدود خود، استعدادشان را بروز دهند و ابراز وجود کنند، به نظر می‌رسد این عمل، موجب تقویت مهارت عزت نفس و جرأت ورزی در آنان خواهد شد. ضمن آن که گفته شده در تربیت دینی شناساندن خوبی‌ها و نکوهش زشتی‌ها، اگر همراه با تکریم شخصیت مخاطب صورت پذیرد، منجر به تقویت ارزش‌های معنوی و سست شدن ارزش‌های ناهنجار می‌گردد. (شیر زاد، فریده، ۱۳۸۶، ص ۸۰)

۴-۱-۲-۲- دانش‌اندوزی مقدمه تکامل و رشد شخصیت

علم‌آموزی و فراگیری آداب، فی‌نفسه، مطلوب است و موجب رفعت مقام و درجه خواهد بود. اما به نظر می‌رسد علت این توصیه‌های اکید معصومین (علیهم‌السلام) به این جهت است که کسب این فضائل در سنین کودکی، موجب ماندگاری آن و همچنین ایجاد زمینه سیادت و آقایی و توان بروز اجتماعی آنان را، در سنین بزرگسالی فراهم می‌کند.

۱. امام علی علیه السلام - در حکمت‌های منسوب به ایشان: «علم را در کم سالی بیاموزید، تا در بزرگسالی بدان بزرگی کنید». (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۸، ج ۲۰، ص ۲۶۷، کلمات قصار، شماره ۹۸)

۲. امام حسن علیه السلام فرزندان و فرزندان برادرش را جمع کرد و فرمود: «ای فرزندان من و فرزندان برادرم! شما خردسالان این نسلید و امید است که بزرگان نسلی دیگر باشید. پس دانش بیاموزید. هر کس نمی‌تواند آن را روایت کند (حفظ کند)، پس حتماً آن را بنویسد و در خانه‌اش بگذارد». (مجلسی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۵۲؛ دارمی، ۱۴۳۴، ج ۱، ص ۱۳۷؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۷، ص ۳۴۰).

در روایت اول توصیه عمومی به علم‌آموزی در دوران کودکی شده است که به قرینه روایت دوم (فرزندان ... را جمع کرد) می‌توان فهمید زبان روایت، ناظر به دعوت والدین و مربیان برای تعلیم کودکان است. نکته بعد در وجه ارتباط علم‌آموزی با مهارت جرأت‌ورزی است؛ اگر چه دانش‌اندوزی با ارتباط اجتماعی دو مقوله متفاوت هستند، لکن این‌طور به نظر می‌رسد که برخورداری از دانش کافی و آشنایی با آداب فردی و اجتماعی، زمینه را در بزرگسالی برای ابراز وجود و برقراری ارتباط مؤثر و موفق در عرصه‌های گوناگون، فراهم می‌سازد همچنان که در روایات فوق و برخی شواهد دیگر (ر.ک: علی ابن ابیطالب، بی‌تا، ص ۲۴۲)، عبارات (... بدان بزرگی کنید / و امید است که...) بر این مهم دلالت دارد.

۴-۱-۲-۳- تکریم شخصیت کودک زمینه ساز رشد مهارت جرأت‌ورزی

عزت و کرامت نفس، لازمه رشد و موفقیت هر کودک است و به نوعی شاید بتوان گفت که مهارت‌های عزت نفس و جرأت‌مندی مکمل یکدیگرند؛ چرا که اگر انسان دارای عزت و کرامت نفس باشد، قطعاً این مهارت، وی را فردی با جرأت نیز بار خواهد آورد. روایت ذیل و برخی احادیث بیشتر (صدوق، ۱۴۱۶، ص ۲۷۱؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۳۸۸؛ طبری، ۱۳۵۶، ص ۲۲۶؛ قشیری نیشابوری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۸۸۵؛ بیهقی، ۱۴۲۴، ج ۵، ص ۴۲۷؛ أحمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۴۵۴؛ متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۱۵۶؛ ترمذی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۵۷؛ ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۲۰۶؛ هیثمی، ۱۴۱۱، ص ۵۲۶) که در این موضوع گزارش شده است، به گوشه‌ای از سیره نبوی در تکریم کودکان و عزت بخشی به شخصیت آنان، اشاره دارد. ثمره این رفتار، آموزش غیر مستقیم مهارت جرأت‌ورزی به کودکان خواهد بود.

هنگامی که پیامبر صلی الله علیه و آله از سفر باز می‌گشت و کودکان به ایشان

بر می‌خوردند، ایشان به خاطر آنان، می‌ایستاد. سپس از آنان می‌خواست که بالا بیایند. برخی از آنان، از جلو و از پشت ایشان، بالا می‌رفتند، و از همراهان خود می‌خواست دیگر کودکان را آنان حمل کنند. چه بسا پس از این ماجرا کودکان افتخار می‌کردند و به هم می‌گفتند: پیامبر خدا، مرا در آغوش خود برد و تو را بر پشت خود، و برخی می‌گفتند: از همراهان خود خواست که تو را پشت خود، سوار کنند (فیض کاشانی، محسن، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۳۶۶).

این شیوه رفتاری به طور مستمر از پیامبر خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) (به دلالت «کان» به همراه فعل مضارع در این حدیث) دیده می‌شده است تا الگویی برای همه مردم باشد. اول شخص عالم وجود، برای تکریم و عزت نفس دادن به کودک - و همچنین آموزش غیر مستقیم این مفاهیم به او-، چنان منزلت و امتیازی قائل است که اولین دیدار خود را در هنگام بازگشت از سفر، به ملاقات با کودکان اختصاص می‌دهد.

باید این نکته را نیز مدّ نظر داشته باشیم که این حجم از احترامی که پیامبر در آن زمان برای کودکان قائل بوده، در جامعه‌ای رخ می‌داده است که هنوز ریشه‌های رسوم جاهلی در آن وجود داشته، و این رفتارها بسیار امر غریبی بوده است. شاید علت اصرار رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) هم، به جهت اهمیت این جایگاه انسانی کودکان بوده است. همان جایگاهی که در جامعه آن روز، به کلی مورد غفلت واقع شده بود و اصلاً برای کودکان و اطفال به ویژه دختران، ارزشی قائل نمی‌شدند و یا صرفاً نگاهی ابزاری به کودک داشتند (ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۸، ص ۱۹۶؛ طبرانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۳۶) که یا جنگاور و یا کمک کار معیشت خانواده و قبیله باشد و برای شخصیت و کرامت نفس او ارزشی قائل نبودند.

۴-۲-۱-۲- مذاکره

۱. نقل شده است که امام مجتبی (علیه‌السلام) در ۷ سالگی، در مجلس رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) حاضر می‌شد. وحی را می‌شنید و آن را حفظ می‌کرد. وقتی به خانه بر می‌گشت محفوظات خود را برای مادرشان بیان می‌کرد. این موجب شد هر وقت امام علی (علیه‌السلام) به خانه بر می‌گشت متوجه می‌شد که حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) هم از آنچه نازل شده، مطلع هستند. یک روز که در این باره پرسید: فاطمه (علیها‌السلام) عرض کردند: از فرزندت حسن شنیدم (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۱۱).

۲. امیر مؤمنان، از پسرش حسن بن علی پرسید: «فرزندم! عقل چیست؟» گفت: نگهداری آنچه در قلبت به ودیعه گذاشته‌ای. فرمود: «دوران‌دیشی چیست؟» گفت: این که منتظر فرصت باشی و آن جا که امکان یافتی، بشتابی. فرمود: «بزرگی چیست؟» گفت: تحمّل کردن خسارت‌ها و بنیان‌گذاری کرامت‌ها. فرمود: «سخاوت چیست؟» گفت: پاسخ دادن به [نیاز] درخواست کننده و بخشیدن به کسی که به

دست آورده است. فرمود: «بخل چیست؟» گفت: این که [مصرف] اندک را اسراف، و آنچه را انفاق را کرده‌ای، از بین رفتن بدانی. فرمود: «نرمی و ملامطت چیست؟» گفت: اندک خواستن و دست شستن از ناچیز. فرمود: «تکلف چیست؟» گفت: اتکا به کسی که ایمنت نکند و نظر داشتن به آنچه فایده‌ای برایت ندارد. فرمود: «جهل چیست؟». گفت: شتاب ورزیدن بر نوبت‌ها، پیش از فراهم آمدن امکان آن، و خودداری از پاسخ دادن. بهترین یاور، سکوت در بسیاری موارد است؛ هر چند سخنور باشی. آن گاه امام-که دروهای خدا بر او باد-رو به فرزندش حسین نمود و به او فرمود: «فرزندم! آقایی چیست؟» گفت: سازگاری با خاندان و به عهده گرفتن خسارت. فرمود: «بی نیازی چیست؟» گفت: کمی آرزوهایت و رضایت به آنچه تو را بسنده است. فرمود: «نیازمندی چیست؟» گفت: آزمندی و نومیدی فراوان. فرمود: «پستی چیست؟» گفت: به فکر خود بودن و ناموس فروشی کردن. فرمود: «حماقت چیست؟» گفت: دشمنی با فرمان روای خود و با کسی که بر زیان و سود رساندن به تو، توانمند است. سپس، رو به حارث اعور کرد و فرمود: «ای حارث! این حکمت‌ها را به فرزندان‌تان بیاموزید؛ چرا که مایهٔ فزونی خرد و دوراندیشی و صاحب نظر شدن است» (صدوق، ۱۴۱۶، ص ۴۰۱؛ حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۲۵؛ حلی، رضی الدین، ۱۴۰۸، ص ۳۲؛ طبرانی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۶۸؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۱۳، ص ۲۵۵)

در روایت اول یک برنامه ثابت گفتگو و مذاکره علمی بین مادر و فرزند (حضرت زهرا و امام مجتبی علیهما السلام) برای ما گزارش شده است و در نمونه دوم پرسش‌های علمی و حکمت آموز حضرت علی از امام حسن و امام حسین (علیهم‌السلام) است که همین دو گزارش و برخی دیگر (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۵، ص ۲۱۵) برای ضرورت شکل گیری این نوع گفتگوها و مذاکرات و مهارت‌های مرتبط با آن، بین والدین و فرزند کافی می‌باشد. ضمناً در ذیل روایت اخیر، آن حضرت به راوی می‌فرمایند: «این حکمت‌ها را به فرزندان‌تان بیاموزید...» که به قرینه واژه (بیاموزید) و متعلق آن، یعنی کلمه (فرزندان) می‌توان این برداشت را داشت که ناظر به سنین آموزش پذیری کودک (یعنی دوره هفت سالگی دوم و سوم) بیان شده است.

۴-۲-۳- امتناع

یکی از مهارت‌های ارتباطی، مهارت «نه» گفتن است. مهارت «نه» گفتن یا رفتار قاطع، به عنوان یکی از ابزارهای مؤثر سلامت جسمی، روانی و اجتماعی شناخته می‌شود. (مظهری، ابوطالب، ۱۳۹۷/۱۰/۰۷).

امام صادق علیه السلام: [پدرم] امام باقر علیه السلام ما را جمع کرد و فرمود: فرزندان من! خود را در معرض حقوق قرار ندهید و بر مشکلات و سختی‌ها صبور باشید و اگر فردی از خویشان‌تان، شما را به کاری فرا خواند که ضرر آن برای شما

بیشتر از فایده‌اش بود، قبول نکنید» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۱۰۷).
در این حدیث، امام علیه‌السلام فرزندان‌شان را جمع نموده و به آنان این نکته را می‌آموزد که اگر حتی فردی از خویشان و بستگان، شما را به کاری دعوت کرد که ضررش بر نفعش غلبه داشت، می‌بایست محترمانه به او پاسخ منفی بدهید. روایات مرتبط دیگری در این موضوع بیان شده است. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۷۶؛ حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۷۹ و ص ۳۷۶؛ صدوق، ۱۴۱۶، ص ۱۶۹)

۴-۲-۱-۴- غلبه بر خجالت

امام علی علیه‌السلام: سه چیز است که نباید از آنها شرم کرد: خدمت کردن انسان به میهمانش؛ از جای برخاستن او برای پدر و آموزگارش؛ و حق خود را طلب کردن، هر چند اندک باشد (آمدی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۳۳۰؛ لیبی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۲۱۲).
این روایت و برخی دیگر از احادیث هم مضمون آن به سه عرصه پر تکرار در زیست هر انسانی اعم از کودک و بزرگسال اشاره دارد؛ زیرا هر فردی در مراحل مختلف زندگی، با این سه گروه، مواجه خواهد بود؛ مهمان، پدر، معلم و کسانی که حق دیگران را زیر پا می‌گذارند. با این حال از فراز (از جای برخاستن او برای پدر و آموزگارش) به نظر می‌رسد که این حدیث می‌تواند در زمره آموزش‌های مورد نیاز کودکان قرار گیرد. زیرا بیشترین تعامل و ارتباط کودک در سنین طفولیت تا نوجوانی و حتی آغاز جوانی با همین دو قشر رخ می‌دهد و لازمه برقراری یک ارتباط صحیح توسط فرزندان، آگاهی آنان از این آداب و توصیه‌های ارتباطی-اجتماعی است. ضمن آن که برخورداری از روحیه حق طلبی و جلوگیری از تضييع حقوق خود و دیگران - هر چند اندک- نیز از جمله مهارت‌های مورد نیاز همه، به ویژه کودکان است چون غالباً در سنین کودکی و روابط میان آنان، تضييع حقوق کم و ناچیز، توسط برخی کودکان زورگو، امری پر تکرار است و این نکته با مهارت جرأت ورزی نیز مرتبط است.

۴-۲-۱-۵- گوش دادن

یکی از مهارت‌های مورد نیاز کودکان، آموزش‌های مورد نیاز آن‌ها در برابر معلمین و در کلاس‌های درس است مانند شنونده فعال بودن و توجه و تمرکز کامل داشتن. روایت ذیل، ناظر به این دو مهارت می‌باشد. بنابراین والدین و مربیان می‌بایست برای کسب این مهارت‌ها در سنین پائین‌تر، مقدمات و تمهیدات لازم را پیش‌بینی کنند و در قالب بازی و ... آموزش‌های مورد نیاز را به فرزندان بدهند.

امام سجاد علیه‌السلام: حق سرپرست علمی تو ... خوب گوش دادن به او و توجه به اوست، ...» (صدوق، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۶۲۰).

۵- آموزش مهارت بین فردی از منظر روایات

۱-۵- همکاری و مشارکت

۱. امام سجاد علیه السلام: از سعادت آدمی، داشتن فرزندی است که از آنها کمک گیرد». (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲)

۲. امام زین العابدین علیه السلام -از جمله دعاهای ایشان برای فرزندان-: بار خدایا! ... با صالح گردانیدن آنان برای من و با بهره مند شدن من از آنان، بر من مَنّت گذار» (موحد ابطحی، سید محمدباقر، ۱۴۱۳، ص ۱۰۵، دعا ۲۵).

این که در یک خانواده، فرزند، عضو فعال و اثرگذار باشد از ویژگی‌های یک خانواده موفق به شمار می‌رود. زیرا با پذیرش مسئولیت می‌تواند باری از دوش خانواده بردارد و برای ایفای نقش اصلی خود در آینده آماده شود. به همین جهت، برخورداری فرزند از این خصلت، از نشانه‌های سعادت یک پدر دانسته شده است.

اما باید دانست، لازمه تربیت چنین اولادی، آموزش یک سلسله مهارت‌ها و همچنین اعطاء آزادی‌هایی از طرف والدین است که کودک، از همان ابتدا فرصت آزمون و خطا داشته باشد و پدر و مادرها ضمن رعایت جوانب احتیاطی، نباید آنان را منع کنند و از خطرات احتمالی بترسانند، تا آنان نیز با انجام برخی از امور منزل و زندگی، در کنار اولیاء و تحت نظارت ایشان، مسئولیت قبول کنند و نقش ایفا کنند. همین امر سبب می‌شود تا آن کودک به مرور، خود را مفید و دارای توانمندی‌هایی ببیند که می‌تواند برای خانواده مؤثر باشد.

۲-۵- تشخیص مرزهای بین فردی مناسب

کودک در نخستین مواجهه خود با افراد پیرامونی، پس از پدر و مادر، با سه گروه دیگر یعنی: خواهر و برادر، معلم و دوستان رو به رو می‌شود. در روایات اسلامی نسبت به رعایت مرز و حریم هر یک از این گروه‌ها توصیه‌هایی بیان شده است که برای بهره‌مندی فرزندان از مزایای یک ارتباط سالم، می‌بایست آن اصول و توصیه‌ها را به ایشان آموخت.

۱-۲-۵- مرز مناسب بین فرزند و والدین

۱. امام زین العابدین علیه السلام -از دعای ایشان برای پدر و مادرش-: بار خدایا! مرا این گونه قرار ده که از آنان در هراس باشم، همانند هراس از سلطان ستمکار، و به آنان نیکی کنم، همانند نیکی کردنِ مادرِ مهربان... (موحد ابطحی، سید محمدباقر، ۱۴۱۳، ص ۱۰۲، دعا ۲۴)

۲. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله -هنگامی که از ایشان، درباره حَقِّ پدر بر فرزند، پرسیده شد-: او را به نام صدا نزنند، جلوی او راه نرو، پیش از او ننشیند،...» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۵۸؛ طبرسی، ۱۳۸۵، ص ۲۷۷).

بعضی والدین، امروزه هیچ مرزی برای صمیمیت با کودک قائل نیستند! تا جایی که گاهی

دیده می‌شود، برخلاف توصیه‌های دینی، فرزندان، والدینشان را با اسم کوچک صدا می‌زنند یا از ضمیر (تو) برای خطاب قرار دادن استفاده می‌کنند!

این در حالی است که طبق آموزه‌های اسلامی، کودک باید بداند، در عین محبت شدیدی (...به آنان نیکی کنم، همانند نیکی کردنِ مادرِ مهربان) که میان والدین و فرزندان باید حاکم باشد، مرزهای مهمی (...از آنان در هراس باشم، همانند هراس از سلطان ستمکار) هم هست، که اگر نادیده گرفته شود، روابط را دچار آسیب می‌کند. طبق روایات ذیل، می‌بایست به فرزندان آموخت تا تمامی رفتارها و گفتارهایشان را در روابط والد و فرزندی، مبتنی بر همین الگو "محبوبِ مقتدر" تنظیم کنند.

۳. امام باقر علیه السلام: نگاه پدرم به کسی افتاد که پسرش همراه او راه می‌رفت، در حالی که پسر به بازوی پدر، تکیه زده بود. پدرم از سرِ ناراحتی، با آن پسر، سخن نگفت تا از دنیا رفت» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۴۹).

از روایت سوم، نوعی نهی از منکر عملی معصوم علیه‌السلام نسبت به این رفتار ناشایست فرزند با پدرش، برداشت می‌شود.

۴. امام علی علیه السلام: «برای پدر و آموزگارت از جای خود برخیز، هر چند فرمانروا باشی» (آمدی، ۱۴۱۳، ج ۲۳۴۱).

از جمله آموزه‌های دین در ارتباط با والدین و حتی معلم و آموزگار رعایت آداب ترتیب در نشست و برخاست است که در روایت فوق به آن اشاره شده است.

۵. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: از جمله حقوق پدر بر فرزندش، این است که هنگام خشم و ناراحتی، در برابر او فروتن [و آرام] باشد» (مُیری، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۶۸؛ متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۴۷۳).

۶. امام صادق علیه السلام: پایین‌ترین درجهٔ نافرمانی [پدر و مادر]، «أُف» گفتن است و اگر خداوند عز و جل چیزی کمتر از این سراغ داشت، بی تردید، از همان نهی می‌نمود» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۴۸؛ صدوق، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۴۴؛ برای احادیث بیشتر رجوع کنید به: همو، ۱۴۱۶، ص ۶۲۱؛ أصبهانی، أبو نعیم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۲۱۶؛ فتال نیشابوری، ۱۳۶۶، ص ۴۰۳).

رعایت حریم و مرز والدین در همه حال از وظایف فرزندان می‌باشد و طبق روایت پنجم هیچ عذری از جمله خستگی و خشم برای کوتاهی در انجام این تکلیف، پذیرفته نیست. همچنان که در روایت ششم نیز، پائین‌ترین درجه مخالفت گفتاری یعنی «أُف» گفتن، محکوم به حکم عاق دانسته شده است.

۵-۲-۲- مرز مناسب بین فرزند و سایر اعضاء خانواده

امام صادق علیه السلام: پدرم علیه السلام فرمود: «به خدا سوگند، من نسبت به یکی از فرزندانم تظاهر می‌کنم و او را بر زانویم می‌نشانم و بسیار به او محبت

می‌کنم و بسیار از او تشکر می‌کنم. هر چند حق با فرزند دیگر من است؛ لیکن به خاطر حفاظت کردن وی از او و دیگران، چنین می‌کنم تا کاری را که برادران یوسف با او کردند، اینان با وی نکنند. خداوند، سوره یوسف را فرو نفرستاده است، مگر نمونه‌ای برای آن که برخی از ما نسبت به برخی دیگر، حسادت نورزد، همان گونه که برادران یوسف بر او حسادت ورزیدند و ستم نمودند» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۶۶)

آگاهی دادن به فرزندان شایسته و فهیم، درباره برخی امتیازات و یا محدودیت‌هایی که والدین در قبال سایر اعضاء خانواده قائل می‌شوند، ضمن تحکیم روابط خانوادگی، نوعی پیشگیری نیز هست و موجب رشد و تقویت مهارت‌های بین فردی در آنان خواهد شد.

۵-۲-۳- مرز مناسب بین شاگرد و معلم

۱. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: کسی که حرفی از او بیاموزی، بنده‌اش شده‌ای» (احسائی (ابن جمهور)، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۹۲)
۲. گفته شده که پیامبر خدا فرمود: «کسی که به فردی مسئله‌ای بیاموزد، مالک او شده است» گفته شد: ای پیامبر خدا! آیا می‌تواند او را بفروشد؟ فرمود: «نه؛ ولی می‌تواند به او، امر و نهی کند» (احسائی (ابن جمهور)، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۷۱؛ عاملی (شهیدثانی)، ۱۴۱۷، ص ۲۴۳).

دو روایت فوق، لسانی عمومی دارد اما از آن جایی که دوران کودکی و نوجوانی، عمده سال‌های علم آموزی را به خود اختصاص می‌دهد، می‌توان این احادیث را ناظر به آموزش‌های مورد نیاز کودکان در نظر گرفت.

از این رو، یکی از مهارت‌های مورد نیاز کودکان، آن است که بیاموزند هر محیطی، قوانین و آداب خودش را دارد. به ویژه محیط‌های آموزشی و مدارس و این‌که بدانند در برابر معلم، چه رفتاری شایسته و چه رفتاری ناشایست می‌باشد.

از این احادیث، ضمن تبیین مقام معلم، مفهوم اطاعت‌پذیری و فرمانبرداری محض در برابر معلم و مربی برداشت می‌شود. زیرا تا منزلت‌ها و جایگاه‌ها شناخته نشود، حس‌خضوع و گُرنش در انسان ایجاد نمی‌گردد.

۵-۲-۴- مرز مناسب بین فرزند و دوستان

یکی از مهارت‌های بین فردی، انتخاب رفیق مناسب و اجتناب از رفیق نالایق است. بنابراین امام باقر (علیه‌السلام)، در مقام تأدیب فرزند برومندشان امام صادق (علیه‌السلام)، توصیه‌هایی را بیان می‌کنند، تا ایشان بتواند مرزهای مناسب را میان خود و افرادی که ممکن است در آینده در موقعیت‌های گوناگون با آنان مواجه شود، تشخیص دهند و اقدام مناسب و ارتباط صحیحی را شکل دهند. اما آن‌چه که ضرورت دارد، آموزش این مهارت‌ها در دوران کودکی و پیش از وقوع

چالش‌های تعاملی بین افراد است، که نوعی پیشگیری نیز به‌شمار می‌آید. سفیان ثوری گفت:- نزد [امام] صادق علیه السلام رفتم و به ایشان گفتم: مرا سفارش کن... فرمود: «ای سفیان! پدرم مرا سه ادب آموخت و از سه چیز، باز داشت. اما آدابی که به من آموخت، این بود که به من فرمود: «فرزندم! کسی که با آدم بد همراهی کند، سالم نمی‌ماند، و کسی که سخنش را مهار نکند، پشیمان می‌شود، و هر کس وارد جایگاه‌های بد شود، متهم می‌شود.» گفتم: ای پسر دختر پیامبر خدا! آن سه چیز که تو را از آنها نهی کرد، چه بود؟ فرمود: «مرا از مصاحبت با رشک برنده نعمت‌ها، شماتت کننده بر مصیبت‌ها و یا فرد سخن چین، باز داشت» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۷۶؛ صدوق، ۱۴۱۶، ص ۱۶۹).

۳-۵- دوستیابی

۱. لقمان به پسرش گفت: «پسر، دوستان زیادی داشته باش...» (عکبری (شیخ مفید)، ۱۴۱۴، ص ۳۳۸).

دعوت، تشویق و ایجاد زمینه توسط والدین برای یافتن دوستان مؤمن و صالح و برقراری ارتباط با ایشان، یکی از شئون تربیتی پدر و مادرهاست. البته بیان مصداقی ویژگی و اوصاف دوست و هم‌نشین برای کودکان و نوجوانان از آنچنان اهمیت بالایی برخوردار است که بخش قابل توجهی از توصیه‌های اولیاء الهی به فرزندان‌شان ناظر به همین موارد است.

۲. لقمان علیه‌السلام: «فرزندم! بعد از تقوای الهی، از گرفتن دوست شایسته نگذر» (صدوق، ۱۴۰۲، ص ۱۱۰).

روایت دوم به تبیین اهمیت و ضرورت برخورداری از دوست و هم‌نشین شایسته پرداخته است.

۳. امام حسن علیه‌السلام: با هیچ کس برادری مکن تا بدانی کجاها رفت و آمد دارد. چون از حالش به خوبی آگاه شدی و معاشرتش را پسندیدی، بر پایه گذشت از لغزشها و کمک و همیاری در سختیها، با او برادری کن» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۳۳).

روایت سوم، گام نخست پیش از آغاز دوستی و برادری را شناخت آن فرد و کسب اطمینان از صلاحیت‌های بایسته یک رفیق و همراه، معرفی می‌فرماید.

۴. امام علی علیه‌السلام: ... هرگاه موقعیت کسی بر شما مبهم گشت و دین او را نشناختید، به معاشرت‌اش بنگرید. اگر اهل دین خدا بودند، او نیز پیرو دین خداست و اگر پیرو دین خدا نبودند، او را نیز از دین خدا بهره‌ای نیست» (مجلسی، ۱۴۱۲، ج ۷۴، ص ۱۹۷).

روایت چهارم به ارائه راهکار برای شناخت دوست می‌پردازد.

۵. امام علی علیه‌السلام -در سفارش به محمد بن حنفیه-: ای فرزندم! حق برادرت را به خاطر آنچه [از محبت که] میان تو و اوست، پای مال نکن؛ زیرا کسی که حق او را پای مال کنی، [دیگر] برادر تو نیست». (صدوق، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۳۹۲؛ صبحی

صالح، ۱۴۱۴، نامه ۳۱)

در روایت پنجم، به لزوم رعایت حق دوستی اشاره می‌شود. بنابراین اولین شرط حفظ و بقاء روابط با دوستان، رعایت حقوق اخوت و برادری است. نمی‌توان از آنان انتظار داشت، در هر حالی به ما اهمیت دهند و حق ما را رعایت کنند ولی ما نسبت به حقوق متقابل آن‌ها بی‌تفاوت باشیم.

از این توصیه امیرالمؤمنین به فرزندشان این طور برداشت می‌شود که فراگیری این نوع مهارت‌ها و آشنایی با حقوق نزدیکان - چه در منزل مثل خواهر و برادر و یا بیرون از منزل مثل دوستان و همسالان - باید توسط والدین و از محیط خانواده آغاز شود. البته سایر محیط‌های آموزشی مثل مدارس نیز می‌توانند بازوی دیگر خانواده، برای آموزش این نوع مهارت‌ها به‌شمار آیند.

۶. امام سجاد به امام باقر علیهما السلام فرمود: پسر جانم پنج کس را در نظر دار و با آنان همنشین و هم سخن مشو و در هیچ راهی آنان را همراهی مکن. گفت: پدر جانم، آن‌ها کیانند؟ ایشان فرمود: مبادا با دروغ پرداز همنشین شوی که او همچون سراب است، دور را نزدیک و نزدیک را به تو دور جلوه گر می‌سازد؛ مبادا با فاسق نشست و برخاست نمایی که تو را به لقمه‌ای یا به کمترا از آن بفروشد، مبادا با تنگ نظر مصاحبت کنی که به هنگام نیازمندی شدید تو به مال او، تو را واگذارد؛ مبادا با احمق رفاقت نمایی که چون خواهد به تو سود رساند به زیان دچارت سازد؛ مبادا با کسی که با خویشاوندانش قطع رابطه کرده رفت و آمد کنی که من او را در قرآن نفرین شده یافتم» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۷۶؛ حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۷۹).

در روایت ششم به طور مصداقی، صفات همنشین از لسان معصوم (علیه‌السلام) گوشزد می‌شود که فرزندشان را از برقراری هرگونه ارتباط دوستی و همراهی و حتی در برخی موارد، گفتگو کردن با آنان پرهیز می‌دهند و علت هر یک را نیز بیان می‌فرمایند. در این روایت و برخی دیگر از احادیث (ر.ک: حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۷۶؛ صدوق ۱۴۱۶، ص ۱۶۹؛ طوسی، ۱۴۱۴، ص ۳۰۲ و ص ۶۱۳؛ مجلسی، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۱۹۹ و ج ۷۴، ص ۱۹۳؛ مفید، ۱۴۱۴، ص ۳۳۸ و ۳۴۰؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۲، ج ۸، ص ۴۲۰؛ صبحی صالح، ۱۴۱۴، ص ۵۲۷؛ آمدی، ۱۴۱۳، ص ۹۷؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۷۶؛ صدوق، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۲۷۵)، همنشین بد با این اوصاف: دروغگوئی، بخل، فسق، حماقت، قطع رحم، حسادت، سخن چینی، بد دهان بودن، شرارت و مردم آزاری و... معرفی شده است.

لازم به ذکر است که تمامی این توصیه‌های سلبی و ایجابی به جهت تأثیر بسیار زیاد «دوست و هم‌نشین» در رفتار و باورهای کودکان و نوجوانان، بیان شده است. همچنان که رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرمایند: «آدمی بر دین (روش) دوست خود است. پس هر یک از شما باید بنگرد که چه کسی را به دوستی می‌گزیند» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۵۱۸).

البته در نقطه مقابل نیز، اوصاف همنشین صالح و شایسته نیز معرفی شده است که یک نمونه از آن ذکر می‌شود و مابقی موارد ارجاع داده شده است (ر.ک: مجلسی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۰۱ و ج ۱، ص

۲۰۴ و ج ۷۴، ص ۱۸۹)؛ تعبیری مانند: اهل خیر بودن، اهل علم و دانش بودن و افرادی که همواره انسان را به یاد خدا می‌اندازند و ذاکر و متذکر به یاد الهی هستند.
امیرالمؤمنین علیه السلام به فرزندشان محمد بن حنفیه فرمودند: «یکی از بزرگترین خوشبختی‌ها برای انسان این است که همنشین خوبی داشته باشد، با افراد خوب بنشیند تا از ایشان باشی...» (صدوق، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۲۷۵).

۴-۵- شروع و خاتمه ارتباطات

لقمان علیه السلام به پسرش گفت :- پسرم! سخن گفتن را با سلام و مصافحه با مردم، آغاز کن» (عکبری (شیخ مفید)، ۱۴۱۴، ص ۳۳۸).
بهترین شروع برای هر ارتباطی، با گفتن سلام و تحیت و همچنین برقراری ارتباط صمیمی به وسیله دست دادن محقق می‌شود.

۶- نتیجه گیری

بر اساس یافته‌های این پژوهش، مشخص گردید که روایات اسلامی تا چه اندازه برای آموزش‌های مهارتی به انسان و به طور ویژه برای کودکان، اهمیت قائل است زیرا برای یکی از جزئی‌ترین مهارت‌های مورد نیاز انسان و همچنین کودک انسان، دارای گزاره‌های انحصاری، دقیق و کاربردی است تا جایی که مضامین روایی حتی برای خرده مهارت‌های توصیه شده توسط نهادهای بین‌المللی دارای ما به ازاء مفهومی تشخیص داده می‌شوند.

در حالی که مضامین روایی پیرامون آموزش‌های مهارتی، برخی ناظر به عموم انسان‌ها است و شامل همگان می‌شود و برخی دیگر ویژه کودکان و ناظر به ادوار تعلیم و تربیت آنان بیان شده است، در این پژوهش تلاش بر این بوده است تا گزاره‌های مختص به کودک و نوجوان منعکس گردد. همین امر سبب شده است تا با تأمل بر مفاد این مضامین اختصاصی، جزئیات متعددی از آن‌ها کشف بشود. توجه به بسترسازی مناسب، آگاهی از روش و شیوه‌های متنوع آموزشی بر اساس سطح ادراک مخاطب، اهتمام به پیش فرض‌های ضروری در فراگیری مهارت‌ها توسط کودکان و همچنین مواجهه مستقیم مخاطب با موقعیت‌های عینی و واقعی از جمله نکاتی محسوب می‌شوند که در فرآیند یادگیری مهارتی مورد تأکید قرار گرفته است.

برای آموزش مهارت ارتباط مؤثر به کودکان در بُعد ارتباط کلامی، می‌توان مضامین روایی متعددی پیرامون (کم سخن گفتن، پرهیز از آسیب‌های زبانی، پرهیز از لجاجت و دعوا، دعوت به راستگویی) و در بُعد ارتباط غیر کلامی، تأکید خاص احادیث راجع به تأثیر زبان بدن کودکان و پیامدهای انتقال پیام‌های گوناگون توسط ایشان را شاهد بود. همچنین روایات برای خرده مهارت ابراز وجود، نه تنها به ضرورت آن برای کودکان اشاره دارد بلکه به ریشه‌های شکل‌گیری این مهارت و شیوه آموزش آن نیز، می‌پردازد.

نکته قابل توجه برای والدین و مربیان آن است که بایستی به اقتضای نوع مهارت، با شیوه

آموزش و انتقال مفاهیم مربوط به آن (مستقیم یا غیر مستقیم) نیز آشنا باشند. لذا مضامین روایی فوق، در برخی مهارت و خرده مهارت‌های ارتباطی مانند امتناع و گوش دادن به شیوه آموزش مستقیم و در برخی دیگر مانند ابراز وجود، مذاکره و غلبه بر خجالت، روش و قالب آموزش غیرمستقیم را توصیه کرده است. همین نگاه پیرامون مهارت‌های ارتباطی بین فردی نیز حاکم است به طوری که برای تقویت روحیه و آموزش مهارت همکاری و مشارکت به کودکان از شیوه غیر مستقیم بهره گرفته شده است و برای ایجاد و تعلیم مهارت‌های مرتبط با تشخیص مرزهای بین فردی، دوست‌یابی و شروع و خاتمه ارتباط به کودک عمدتاً از شیوه مستقیم استفاده شده است.

در مضامین حدیثی ناظر به مهارت مذاکره و ناظر به خرده مهارت‌های پرهیز از لجاجت و دعوا، دعوت به راستگویی، ابراز وجود و مهارت جرأت‌ورزی هستند، نکات دقیقی پیرامون زمینه سازی مناسب درباره فراگیری آن مهارت توسط مخاطب بر اساس سطح ادراک او قابل برداشت است همچون تقدم اصلاح نفس والدین در مسیر تربیت، تکریم کودک، پذیرش توان و محدودیت‌های او، توجه دادن به آثار برخی افعال خاص و هشدار دادن راجع به پیامدهای آن به میزان فهم مخاطب که به آن‌ها اشاره شد.

در قسمت مربوط به مهارت مذاکره و همچنین مهارت‌های بین فردی و تشخیص و رعایت مرزها و نیز مهارت دوستیابی، مواجهه اهل‌البیت (علیهم‌السلام) بیشتر به صورت دعوت رفتاری و عملی مخاطب ارزیابی می‌شود. به طوری طبق برخی روایات ذکر شده، آنان مهارت مورد نظر را در ظرف یک برخورد واقعی و قرار دادن مخاطب در موقعیت عینی، به او منتقل کرده‌اند و یا او را تشویق نموده‌اند تا خودش پس از ارزیابی و بررسی موقعیت نسبت به اتخاذ تصمیم صحیح اقدام کند. البته این منافاتی ندارد که در مواردی نیز، به طور مستقیم آموزه‌ای را منتقل کرده باشند.

منابع

- آمدی، عبدالواحد بن محمد التمیمی، غررالحکم و دررالکلم، دارالهادی، قم، ۱۴۱۳ ق.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه، داراحیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۸ ق.
- ابن حبان، محمد بن حبان، صحیح ابن حبان، مؤسسه الرساله، چاپ دوم، بیروت، ۱۴۱۴ ق.
- ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، مؤسسه الرساله، چاپ اول، بیروت، ۱۴۱۶ ق.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، علامه، چاپ اول، قم، ۱۳۷۹ ق.
- ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۵ ق.
- احسانی (ابن جمهور)، محمد بن علی بن ابراهیم، عوالی اللثالی، مطبعه سید الشهدا (علیه السلام)، چاپ اول، قم، ۱۴۰۳ ق.
- احمدی پژوه، راضیه، «نقد و بررسی کتاب: چگونه ذهن زیبایی داشته باشیم»، کتاب ماه علوم و فنون، ش ۱۰۱، ۱۳۸۷.
- أصبهانی، أبو نعیم، حلیه الأولیاء و طبقات الأصفیاء، المکتب الاسلامی، بیروت، ۱۴۱۹ ق.
- افخمی روحانی، محسن، پژوهشی درباره مهارت‌های فکری-ذهنی در قرآن و حدیث، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری، ۱۳۹۱.
- ایلینگورث، رونالد. س، کودک و مدرسه، دکتر شکوه نوابی نژاد، رشد، چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۱.
- بستانی، محمود، اسلام و روان‌شناسی، محمود هویشم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ چهارم، مشهد، ۱۳۸۸.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن الحسین بن علی، السنن الکبری، دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۴ ق.
- پیری، مسلم؛ قدمی، کاوه؛ نظر، علیرضا، «شناسایی و رتبه بندی آسیب‌های نظام آموزش مهارتی در ارتش جمهوری اسلامی ایران»، فصل‌نامه آموزش در علوم انتظامی، ش ۲۱، بهار ۱۳۹۷.
- ترمذی، ابو عیسی محمد بن عیسی بن سوره، الجامع الصحیح، دار إحياء التراث العربی، بیروت، ۱۴۱۵ ق.
- جلالی، محمدرضا؛ قاسم پور، حبیب الله، «پژوهشی در مفهوم جرأت ورزی و روش‌ها و رویکردهای درمانی آن»، مدرس علوم انسانی، ش ۱۲، پائیز ۱۳۷۸.
- حاجی ده‌آبادی، محمد علی، حقوق تربیتی کودک در اسلام، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۹۱.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، مؤسسه آل البيت (علیه السلام) لاحیاء التراث، قم، ۱۴۰۹-۱۴۱۲.
- حرانی، حسن بن علی بن شعبه، تحف العقول، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ دوم، قم، ۱۴۰۴ ق.
- حسین زاده، مریم، «آموزش مهارت‌های زندگی به کودکان پیش دبستانی»، مجله رشد آموزش پیش دبستانی، ش ۴، پائیز ۱۳۸۸.
- حسینی واسطی زبیدی، سید محمدمرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.

- حق‌شناس، علی‌محمد و همکاران، فرهنگ معاصر هزاره انگلیسی به فارسی، فرهنگ معاصر، چاپ چهارم، ۱۳۸۴.
- حلی، رضی‌الدین علی بن یوسف المطهر، العدد القویّه، مکتبة آية الله المرعشی العامّة، مطبعة سيد الشهداء علیه السلام، قم، ۱۴۰۸ ق.
- حییم، سلیمان، فرهنگ بزرگ انگلیسی - فارسی حییم، فرهنگ معاصر، چاپ شانزدهم، تهران، ۱۳۷۰.
- خضری نژاد، مرضیه، «بررسی رابطه تعاملات خانواده و جرأت ورزی و عزت نفس کودک»، پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، دوره ۹، ۱۴۰۰.
- دارمی، أبو محمد، سنن الدارمی، دار البشائر، الطبعة الأولى، بیروت، ۱۴۳۴ ق / ۲۰۱۳ م.
- دُبس، موریس، مراحل تربیت، علیمحمد کاردان، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دهم، ۱۳۷۴.
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۳.
- رئوف، مهدی، «آداب و مهارت‌های ارتباطی بین فردی»، مجله رشد آموزش علوم اجتماعی، ش ۴۸، پاییز ۱۳۸۹.
- سازمان بهداشت جهانی، برنامه‌های آموزش مهارت‌های زندگی، ربابه نوری قاسم آبادی، پروانه محمدخانی، ناشر معاونت امور فرهنگی و پیشگیری سازمان بهزیستی کشور، تهران، ۱۳۷۹.
- سامووار، لاری و همکاران، ارتباط بین فرهنگ‌ها، غلامرضا کیانی و اکبر میرحسینی، باز، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹.
- سلانه، آمنه؛ کرمی، مرتضی، «ضرورت آموزش فنی و حرفه‌ای در محیط‌های یادگیری کل‌نگر»، فصل‌نامه مهارت آموزی، ش ۹، پائیز ۱۳۹۳.
- شاتو، ژان، مربیان بزرگ، غلامحسین شکوهی، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۹.
- شرفی، محمدرضا، مهارت‌های زندگی در سیره رضوی، موسسه خدمات مشاوره‌ای و پژوهش‌های اجتماعی، چاپ پانزدهم، مشهد، ۱۳۹۴.
- شعاری نژاد، علی اکبر، ادبیات کودکان، مؤسسه اطلاعات، چاپ بیست و چهارم، تهران، ۱۳۸۵.
- شعبانی، حسن، «اثر بخشی آموزش مهارت‌های زندگی بر زندگی دانشجویان»، مجله روان‌شناسی تحولی روان‌شناسان ایران، ش ۳۷، پاییز ۱۳۹۲.
- شفر، جیمز. اف، مهارت‌های مطالعه در دانشگاه‌ها و مدرسه‌ها، رشد، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۷.
- شیر زاد، فریده، روان‌شناسی تربیت دینی کودکان و نوجوانان، عابد، چاپ یازدهم، تهران، ۱۳۸۶.
- صاحب الزمانی، م؛ فراهانی، ح؛ فیضی، ف، «بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی بر سلامت عمومی دانش آموزان ایرانی»، مجله علمی و پژوهشی پرستاری و مامایی، ۱۳۹۱.
- صبحی صالح، نهج البلاغه، منشورات دارالهجرة، قم، ۱۴۱۴ ق.
- صدری افشار، غلامحسین و همکاران، فرهنگ فارسی امروز، موسسه نشر کلمه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۷۵.

- صدوق، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه، الخصال، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۶ ق.
- -----، عیون اخبار الرضا (علیه السلام)، غفاری، علی اکبر؛ مستفید، حمیدرضا، دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۱ ق.
- -----، مصادقه الإخوان، مکتبه الامام صاحب الزمان العامه، کاظمیه، ۱۴۰۲ ق.
- -----، معانی الاخبار، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۶ ق.
- -----، من لایحضره الفقیه، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۱۰ ق.
- صفی پور، عبدالرحیم ابن عبدالکریم، منتهی الارب فی لغة العرب، ناشر کتابخانه سنائی، {بی تا}.
- طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الكبير، مکتبه ابن تیمیة، الطبعة الثانية، القاهرة، ۱۴۱۵ ق.
- طبرسی، علی بن حسن بن فضل بن حسن، مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، المکتبه الحیدریة، چاپ اول، نجف اشرف، ۱۳۸۵ ق.
- طوسی، محمد بن حسن، الامالی، دارالثقافة، قم، ۱۴۱۴ ق.
- -----، تهذیب الاحکام، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۹۰ ق.
- عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی، منیه المرید، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۷ ق.
- عکبری بغدادی (شیخ مفید)، محمد بن نعمان، الاختصاص، دارالمفید، بیروت، ۱۴۱۴ ق.
- علی ابن ابی طالب^(ع)، امام اول، دیوان امیر المؤمنین علی بن ابی طالب، دارالأرقم بن ابی الأرقم، بیروت، بی تا.
- عمید، حسن، فرهنگ فارسی، انتشارات امیرکبیر، چاپ پانزدهم، تهران، ۱۳۷۸.
- عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، المطبعة العلمية، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰ ق.
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضة الواعظین، مهدوی دامغانی، نشر نی، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۶.
- فیض کاشانی، محسن، المحجة البيضاء، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ چهارم، قم، ۱۴۱۷ ق.
- قائمی امیری، علی، تربیت و بازسازی کودکان، امیری، چاپ هشتم، تهران، ۱۳۷۱.
- قشیری نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، دار الحدیث، چاپ اول، قاهره، ۱۴۱۲ ق.
- کرامتی، یونس، «تعلیم و تربیت»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۵، ص ۶۱۴، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۷ ش.
- کراولی، آنجلا؛ اشبی، مایکل، فرهنگ آکسفورد المنتری با ترجمه فارسی، بهزاد، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۳.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، تهران، ۱۴۰۷ ق.
- لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم والمواعظ، مؤسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ اول، قم، ۱۳۷۶ ش.
- متقی هندی، علی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، مؤسسه الرساله، چاپ اول، بیروت، ۱۴۰۹ ق.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار علیهم السلام، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳-۱۴۱۳ ق.
- محسنیان راد، مهدی، ارتباطات انسانی میان فردی، گروهی، جمعی، انتشارات صدا و سیما جمهوری

اسلامی ایران، تهران، ۱۳۶۹.

- محققیان، زهرا؛ کریمی، حدیثه؛ پهلوان نژاد، لیلا، «نقش ارتباط‌های غیرکلامی در تقویت بنیان خانواده از منظر اهل بیت علیهم‌السلام»، مجله مشکوة، ش ۱۳۷، زمستان ۱۳۹۶.
- محمودی راد، مریم؛ آراسته، حمیدرضا؛ افقه، سوسن؛ براتی سده، فرید، «بررسی نقش آموزش مهارت‌های ارتباطی و حل مسئله اجتماعی بر عزت نفس و هوشبهر دانش آموزان مقطع سوم دبستان»، توانبخشی، ۱۳۸۶، ش ۲۴، (۶ صفحه - از ۷۱ تا ۷۶)
- مسعود، جبران، الرائد فرهنگ الفیایی عربی - فارسی، رضا انزابی نژاد، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول، مشهد، ۱۳۷۳.
- مسکویه، احمد بن محمد، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، مهدی نجفی‌افرا، نورالثقلین، چاپ اول، ۱۳۸۳.
- مصطفی، ابراهیم و همکاران، المعجم الوسیط، دارالدعوه، چاپ اول، استانبول - ترکیه، ۱۹۸۹ م.
- مظلومی، رجبعلی، گامی در مسیر تربیت اسلامی، آفاق، چاپ دوازدهم، تهران، ۱۳۸۶.
- موحد ابطحی، سید محمدباقر، الصحیفة السجادیة الجامعة، مؤسسه الامام المهدي (عج)، چاپ اول، قم، ۱۴۱۳ ق.
- مُیری بصری، أبو زید عمر بن شبه، تاریخ المدینه المنورة، دار الفکر، قم، ۱۴۱۰ ق.
- نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، مؤسسه آل‌البیت (علیه‌السلام) لاحیاء التراث، چاپ اول، بیروت، ۱۴۰۸ ق.
- هیثمی، نور الدین، موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان، دار الثقافة العربیة، طبعه الاولى، دمشق، ۱۴۱۱ ق.
- <http://amoozesh1novin.blogfa.com/post/9> مظهری، ابوبالب (۱۳۹۷)، مهارت آموزی در مدارس

